

Investigating the Process of the Fall of the Khanate of Bukhara to the Russians in the 13th Century

Ah / 19th Century CE

Abdollah Motevally¹ | Mohammad HassanBeigi²

Research paper

Abstract

Objective: In the second half of the 19th century CE, the colonial rivalry between Russia and Britain intensified in Central Asia. Despite the long-standing political and cultural background of the Emirate of Bukhara, this khanate could not withstand the Russian advances. The present study seeks to answer the question of why and how the Emirate of Bukhara lost its independence. Its main hypothesis is that a combination of internal weaknesses and Russia's coherent, aggressive policy constituted the conceptual model for the fall of Bukhara.

Method: This research was conducted using a descriptive-analytical method. The statistical population of the study includes manuscript sources, historical documents, and European travelogues related to the Qajar period and Tsarist Russia in the 13th century AH. To write the article, the authors first collected and categorized the internal and external causes of the fall of Bukhara from primary sources, and then, through a comparative analysis of various narratives, analyzed the key stages of the Russian advance up to 1868 CE.

Findings: The main findings indicate that internal despotism, ethnic and religious conflicts, the political miscalculations of Amir Muzaffar, as well as Russia's coherent military policy coupled with its exploitation of internal rifts within the khanate, paved the way for the fall of Bukhara in 1868 CE.

Conclusion: The fall of Bukhara was not only the end of this khanate's political independence and the beginning of its period of protectorate status, but it also fundamentally altered the balance of power in Central Asia in favor of Russia.

Keywords: Bukhara, Tsarist Russia, Central Asia, Emir Muzaffar, Colonialism, The Great Game.

Citation: Motevally, A. and Hassanbeigi, M. (2026). Investigating the Process of the Fall of the Khanate of Bukhara to the Russians in the 13th Century Ah / 19th Century CE. *Ganjine-ye Asnad*, 35(4), 33- 62 | doi: 10.30484/ganj.2026.3984.2114

1. Professor, Department of History, Faculty of Humanities, Arak University, Arak, Iran, (Corresponding Author).

a-motevally@araku.ac.ir

2. Associate Professor, Department of History, Faculty of Humanities, Arak University, Arak, Iran.

m-hassanbeigi@araku.ac.ir

Copyright © 2026, NLAI (National Library & Archives of I. R. Iran). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

Ganjine-Ye Asnad

«140»

Peer-reviewed Journal | National Library & Archives of I. R. Iran, Archival Research Institute

ISSN: 1023-3652 | E-ISSN: 2538-2268

Digital Object Identifier (DOI): 10.30484/ganj.2026.3984.2114

Indexed by Google Scholar, Researchgate, ISC, SID & Iran Journal | <http://ganjineh.nlai.ir>

Vol.: 35, No.: 4, Winter 2026 | pp: 33 - 62 (30) | Received: 30, Aug. 2025 | Accepted: 26, Nov. 2025

Historical research

Introduction

In the second half of the 19th century CE, concurrent with the intensification of the colonial rivalry between Russia and Britain in Central Asia – known as "The Great Game" – the Emirate of Bukhara, as one of the oldest and most influential Islamic states in the region, faced a serious threat. Bukhara, ruled by the Manghit dynasty since the 18th century, held particular importance due to its spiritual and cultural status in the Islamic world – as one of the major centers of Islamic civilization – and its strategic position on the trade routes between Iran, India, China, and Russia. However, from the 1850s onwards, Tsarist Russia began its expansionist policy southward, exploiting the internal weaknesses of the neighboring khanates. Despite its brilliant political and cultural background, the Emirate of Bukhara could not withstand these advances and ultimately lost its independence. The main question of the present research is why and how this collapse occurred. A review of the sources shows that although foreign scholars such as Edward Allworth, Seymour Becker, and travel writers like Eugene Schuyler, Fred Burnaby, and Arminius Vámbéry have addressed this topic, most existing works are either written from the perspective of Russian colonial history or have made limited use of indigenous manuscript sources and archival documents. Furthermore, within Iran, no independent and comprehensive study has been conducted on the causes of Bukhara's fall. The present research, by simultaneously relying on Persian-Tajik sources (local histories such as *Tarikh-i Salimi*, *Tarikh-i Jadidah-i Tashkand*, and works by Ahmad Makhdum Danesh), unpublished documents from the Ministry of Foreign Affairs of Iran (containing valuable reports on the developments in Transoxiana), and European travelogues, seeks to provide a comprehensive and balanced picture of the process of Bukhara's fall and its transformation into a Russian protectorate.

Materials and Methods

The present research has been conducted using a descriptive–analytical method, based on library and archival sources.

The materials employed in this study comprise three main categories:

The first category consists of Persian and Tajik manuscript sources, the most important of which include: "*Tārīkh-e Salīmī*" by Mirza Salim Bey, "*Montakhab-e Tārīkh-e Amīrān-e Manghit-e Bukhārā*" by Baqā Khwāja, "*Tārīkh-e Amīrān-e Manghit-ye Bukhārā*" by

Sadr al-Din Ayni, "*Tārīkh-e Jadīd-e Tashkent*" by Mulla Muhammad Šālih, and "*Risāla yā Mokhtaṣarī az Tārīkh-e Salṭanat-e Khāndān-e Manghitīya*" by Ahmad Makhdum Danish.

These sources—which mostly exist in manuscript form and are preserved in the Institute of Oriental Studies of Tajikistan and the Manuscript Repository of Tashkent—contain firsthand reports on the political, social, and military conditions of Bukhara on the eve of the Russian invasion.

The second category includes unpublished documents of the Ministry of Foreign Affairs of Iran, held within that ministry.

These documents comprise consular reports, diplomatic correspondence, and political analyses concerning developments in Transoxiana during the second half of the nineteenth century, and have been used systematically for the first time in the present research. The third category consists of European travelogues contemporary with the events, including "History of Bukhara" by Arminius Vambéry, "Turkestan" by Eugène Schuyler, "A Ride to Khiva" by Frederick Burnaby, and "Travels in Turkestan" by Pashino.

These travel accounts provide direct observations of the political, military, and social conditions of the khanates, as well as of Russian behavior in the region.

The analytical approach adopted in this study is as follows: first, historical data are extracted from the various sources, and then—through comparison and correlation of different accounts—a documented narrative of the internal and external causes of Bukhara's collapse is presented.

The theoretical framework of the research is based on the theory of "Internal Decline and External Invasion."

This theory suggests that the disintegration of pre-modern states confronted with colonial expansion was less due to the mere technical superiority of the invaders and more a result of the erosion of legitimacy, the disruption of networks of loyalty, economic crisis, and the inability to modernize military and administrative structures.

Discussion and Results

The findings of this research indicate that on the eve of the Russian invasion, the internal situation of Bukhara was in a state of extreme crisis. The despotic and violent

conduct of Emir Nasrullah had spread an atmosphere of terror and dread throughout the Manghit territories. Heavy tax burdens, imposed to cover the expenses of the army and the court, had devastated farms and driven trade into stagnation. The inhabitants of Shahr-e Sabz, Kitab, and even Samarkand were dissatisfied with Bukhara's rule, and some tribes were contemplating the overthrow of the central government.

Upon Nasrullah's death, power passed to Emir Muzaffar; a ruler who had lived for years under his father's suspicion and lacked sufficient political and military experience. Instead of reforming the flawed structures, he also resorted to violence and increased taxation. Succession disputes and court rivalries between his supporters and those of the former Emir's maternal grandson further exacerbated the legitimacy crisis.

More importantly, Emir Muzaffar committed a major strategic error in his foreign policy. When the Russians threatened Tashkent, rather than assisting the Muslims of that region, he marched his army toward Khokand and reinstated the deposed Khudayar Khan to the throne. This action proved to be the greatest service to the Russians, as the Khokandi forces—who had been fighting the Russians in Tashkent—returned to Khokand to defend their families, thereby weakening the front of resistance against the Russians. Although a group of pragmatic advisors had warned the Emir against this action and suggested marching toward Tashkent instead, the Emir ignored these recommendations.

In the military arena, the first serious confrontation between Bukhara and Russia occurred in January 1866 in Jizzakh. The Bukharan forces defended the city with great religious fervor and immense courage, forcing the Russian commander, Chernyaev, to retreat. This defeat was heavy and humiliating for the Russians, and Chernyaev was subsequently relieved of his command. However, the victory at Jizzakh filled Emir Muzaffar with pride and led him into error.

The decisive battle, of course, took place in May 1866 in the Irjar region. In this engagement, the forty-thousand-strong Bukharan army, equipped with twenty-one cannons, lined up against the four-thousand-strong Russian army, which possessed twenty modern artillery pieces. Nevertheless, the majority of the Bukharan forces were civilians and lacked proper training. The heavy Russian artillery fire shattered the order of the

Bukharan ranks. The Bukharan artillery lacked the necessary precision, and its shells had no impact on the enemy lines. In close-quarters combat, the Bukharan army rapidly lost its morale; within a few hours, a thousand men were killed, and the rest were routed.

Following Irjar, the Russians captured Khujand, Ura-Tyube, and Jizzakh, opening the road to Samarkand. In 1867, the Turkestan Province was established with its center in Tashkent, and General von Kaufmann was appointed as Governor-General. In 1868, he marched toward Samarkand. Internal divisions among the defenders, the refusal to accept defeated troops into the city, and the collaboration of certain minorities with Kaufmann led to the capture of Samarkand without a single shot being fired. The fall of Samarkand marked the end of Bukhara's political authority.

With the conclusion of the 1868 treaty, Bukhara lost a vast portion of its territory. Nevertheless, internal unrest continued under the leadership of Abdulmalik Tura (the Emir's son). Unable to suppress the rebels, Emir Muzaffar requested assistance from the Russians. The Russians extinguished the uprisings with unprecedented violence, and ultimately, in the treaty of 1873, formally curtailed Bukhara's independence. Under this treaty, the Emir retained authority only over internal affairs, while foreign and military policy came entirely under the control of the Tsarist government.

Conclusion

An examination of the process of Bukhara's fall to the Russians reveals that this event was far more than a mere military defeat. The foundations of collapse must be sought in endogenous structural weaknesses: unrestrained despotism and pervasive violence; the incapacity to secure the loyalty of tribal and peripheral urban communities; a fragile taxation system that fueled widespread public discontent; a traditional army lacking discipline and modern weaponry; and, above all, a profound intellectual gap between Bukhara's traditional ruling paradigms and the requirements of the nineteenth-century industrial world.

Emir Muzaffar was caught in a paralysis of duality: on the one hand, he was unable to initiate essential reforms—such as military modernization, modern diplomacy, and a competitive economy—and, on the other, he lacked the courage to confront Russia

comprehensively. In contrast, Tsarist Russia, with remarkable strategic astuteness, exploited each of these weaknesses: through a well-organized military structure, divisive diplomacy, and economic levers such as confiscation of merchants' property, promises of free trade, and tax exemptions. The "Great Game" with Britain also served as a convenient pretext to accelerate annexation or enforce the vassalage of the khanates.

The ultimate outcome was the end of an epoch: a city that for centuries had been the center of Islamic civilization in Central Asia was transformed first into a protectorate, and then into an integral part of Russia's colonial system. This event not only altered the balance of power in Central Asia in favor of Russia but also offered a model for the downfall of other traditional states when confronted with modern empires.

بررسی روند سقوط خان‌نشین بخارا به‌دست روس‌ها در قرن سیزدهم هجری قمری

عبدالله متولی^۱ | محمد حسن بیگی^۲

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرش‌یوی

مقاله پژوهشی

چکیده:

در نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی، رقابت استعماری روسیه و بریتانیا در آسیای مرکزی تشدید شد. باوجود پیشینه سیاسی و فرهنگی دیرینه امارت بخارا، این خان‌نشین در برابر پیشروی روس‌ها تاب نیاورد.

هدف: چرا و چگونه امارت بخارا استقلال خود را از دست داد؟

فرضیه: ترکیبی از ضعف‌های درونی و سیاست منسجم تهاجمی روسیه، الگوی مفهومی سقوط بخارا را رقم زده‌است.

روش: این پژوهش به‌روش توصیفی-تحلیلی انجام شده‌است. جامعه آماری پژوهش شامل منابع خطی، اسناد تاریخی و سفرنامه‌های اروپایی مرتبط با دوره قاجار و روسیه تزاری در قرن سیزدهم هجری است. نویسندگان برای نگارش مقاله، نخست علل داخلی و خارجی سقوط بخارا را از منابع دست‌اول گردآوری و دسته‌بندی کرده‌اند و سپس با مقایسه تطبیقی روایت‌های مختلف، مراحل کلیدی پیشروی روس‌ها تا سال ۱۸۶۸ م را تحلیل کرده‌اند.

یافته‌ها: استبداد داخلی، اختلافات قومی و مذهبی، سوءتدبیرهای سیاسی امیرمظفر به‌همراه شکاف‌های درونی خانات ازبک‌سو و سیاست نظامی منسجم روسیه ازسوی دیگر زمینه‌ساز سقوط بخارا در سال ۱۸۶۸ م بوده‌است.

نتیجه‌گیری: سقوط بخارا نه‌تنها پایان استقلال سیاسی این خان‌نشین و آغاز دوره تحت‌الحمایگی آن بود، بلکه توازن قدرت در آسیای مرکزی را به‌طور بنیادین به سود روسیه تغییر داد.

کلیدواژه‌ها: بخارا؛ روسیه تزاری؛ آسیای مرکزی؛ امیرمظفر؛ استعمار.

استناد: متولی، عبدالله و حسن بیگی، محمد. (۱۴۰۴). بررسی روند سقوط خان‌نشین بخارا به‌دست روس‌ها در قرن سیزدهم هجری قمری. گنجینه اسناد، ۳۵(۴)، ۶۲-۳۳. doi: ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۶.۳۹۸۴.۲۱۱۴

۱. استاد گروه تاریخ، دانشگاه اراک، اراک، ایران،
نویسنده مسئول

a-motevally@araku.ac.ir

۲. دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه اراک، اراک، ایران
m-hassanbeigi@araku.ac.ir

گنجینه اسناد

۱۴۰

فصلنامه علمی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکده اسناد

شاپا (چاپی): ۱۰۲۳-۳۶۵۲ | شاپا (الکترونیکی): ۲۵۳۸-۲۲۶۸

شناسه برغود رقمی (DOI): ۱۰.۳۰۴۸۴/GANJ.۲۰۲۶.۳۹۸۴.۲۱۱۴

نمایه در Google Scholar, SID, Researchgate, ISC و ایران ژورنال | http://ganjineh.nlai.ir

سال ۳۵، دفتر ۴، زمستان ۱۴۰۴ | صص: ۳۳-۶۲ (۳۰)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۶/۸ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۹/۵

تحقیقات تاریخی

۱. مقدمه

در قرن نوزدهم میلادی، تحولات مهم سیاسی و نظامی در قاره آسیا موجب شد تا ساختار سنتی قدرت در منطقه ماوراءالنهر و آسیای مرکزی دگرگون شود. در این میان، امارت بخارا که از قرن هجدهم به دست خاندان منغیت اداره می‌شد، یکی از مهم‌ترین قدرت‌های بومی منطقه به‌شمار می‌رفت. بخارا با پیشینه‌ای درخشان در تمدن اسلامی، جایگاهی معنوی و فرهنگی میان مسلمانان آسیای مرکزی داشت و از لحاظ جغرافیایی نیز در مسیر ارتباطی ایران، چین، افغانستان و خانات خوقند و خیوه قرار گرفته بود. با این حال، در نیمه دوم قرن نوزدهم، نفوذ تدریجی روسیه تزاری در شمال و شرق این سرزمین، بنیان استقلال آن را متزلزل کرد.

رقابت استعماری روسیه و بریتانیا در آسیای مرکزی، معروف به «بازی بزرگ»، انگیزه‌ای نیرومند برای گسترش مرزهای امپراتوری روسیه به سوی جنوب پدید آورد. در چنین فضایی، امارت بخارا با وجود پیشینه مذهبی و سیاسی خود، گرفتار استبداد داخلی، کشمکش‌های ایلی، بحران اقتصادی و ضعف ساختار نظامی بود. سیاست‌های سرکوبگرانه امیرنصرالله و جانشین او امیر مظفر، شکاف‌های اجتماعی را عمیق کرد و نارضایتی گسترده‌ای در میان شهرها و ایلات پدید آورد. این شرایط از یک سو توان دفاعی دولت در برابر تهاجم خارجی را از میان برد و از سوی دیگر زمینه را برای نفوذ و سلطه روس‌ها فراهم کرد.

روسیه که از دهه ۱۸۵۰م در پی تثبیت موقعیت خود در نواحی سیحون و تاشکند بود، با بهره‌گیری از آشفتگی‌های داخلی بخارا، گام به گام در خاک ماوراءالنهر پیشروی کرد. مقاومت‌های پراکنده مردم در جیزک و ایرجار نتوانست از سقوط شهرهای مهمی چون خجند و سمرقند جلوگیری کند. در پی این شکست‌ها، قراردادهای سیاسی و تجاری تحمیلی، امارت بخارا را به تابعی از سیاست‌های روسیه بدل کرد و به استقلال دیرپای آن پایان داد.

پیشینه پژوهش

گسترش نفوذ روسیه تزاری در آسیای مرکزی و فروپاشی خانات منطقه، از مباحث مهم تاریخ قرن نوزدهم میلادی (سیزدهم هجری) است که هرچند در داخل ایران کار مهمی درباره آن انجام نشده است، ولی توجه پژوهش‌گران متعدد خارجی به آن جلب شده است. از جمله آن‌ها ادوارد آلوورت است که در اثر خود درباره یک قرن حاکمیت روسیه در آسیای مرکزی، با رویکردی کلان نشان می‌دهد که ضعف ساختارهای سیاسی خانات و

ناتوانی آنان در نوسازی نظامی، زمینه را برای سلطه تدریجی روس‌ها فراهم کرد (All-worth, 1967). سیمور بکر نیز با تمرکز بر بخارا و خیوه، روند تبدیل این دولت‌ها به تحت‌الحمایه‌های روسیه را بررسی کرده‌است و بر نقش توأمان فشار نظامی، دیپلماسی تحمیلی، و بحران‌های داخلی در این فرایند، تأکید کرده‌است (Becker, 1968). در کنار این مطالعات تحلیلی، سفرنامه‌ها و گزارش‌های اروپاییان آن دوره هم اطلاعات ارزشمندی دربارهٔ اوضاع سیاسی و اجتماعی خانان در آستانه سلطه روسیه ارائه می‌دهند. اوژن شویلر در گزارش سفر خود به ترکستان، تصویری نسبتاً دقیق از ساختار قدرت، وضعیت نظامی و واکنش نخبگان محلی در برابر پیشروی روس‌ها، عرضه می‌کند (Schuyler, 1966). دمتریوس بولگر نیز با ترسیم چهره‌های سیاسی آسیای مرکزی، ضعف رهبری سیاسی و آشفتگی نظامی بخارا را از عوامل مهم شکست در برابر روسیه می‌داند (Boulger, 1880). هم‌چنین فردریک برنابی در روایت سفر خود به خیوه، به اهمیت راهبردی منطقه برای رقابت‌های استعماری و شکندگی ساختارهای حکمرانی محلی اشاره می‌کند (Burnaby, 1876). با وجود این، بخش قابل‌توجهی از پژوهش‌های موجود یا بر سیاست استعماری روسیه تمرکز داشته‌اند یا به توصیف کلی اوضاع آسیای مرکزی بسنده کرده‌اند و کمتر به تحلیل پیوند میان بحران‌های درونی امارت بخارا و روند نظامی-سیاسی سقوط آن پرداخته‌اند. افزون‌بر این، در بسیاری از این آثار، استفاده محدود از منابع محلی و نسخه‌های خطی موجب شده‌است تا تصویر ارائه‌شده بیشتر از منظر ناظران خارجی باشد. از این رو، پژوهش حاضر می‌کوشد با تکیه هم‌زمان بر منابع بومی، متون تاریخی منطقه و گزارش‌های اروپایی، تبیینی جامع از علل داخلی و خارجی سقوط امارت بخارا و تبدیل آن به دولت تحت‌الحمایه روسیه ارائه دهد و بدین ترتیب خلأ موجود در مطالعات پیشین را تاحدی جبران کند.

۲. ماوراءالنهر و زمینه‌های تهاجم روسیه

در نیمه دوم قرن نوزدهم، هم‌زمان با تمرکز قوای نظامی امپراتوری روسیه برای پیشروی به سوی ماوراءالنهر، شرایط سیاسی، اقتصادی و اجتماعی منطقه به گونه‌ای رقم خورده بود که عملاً کفه موازنه به سود روس‌ها سنگینی می‌کرد. اسناد موجود نشان می‌دهد که نگاه راهبردی سن‌پترزبورگ به شهرهای کلیدی منطقه نه صرفاً نظامی، بلکه عمیقاً اقتصادی و ژئوپلیتیکی بوده‌است. برای نمونه در گزارشی از یکی از صاحب‌منصبان روس دربارهٔ تاشکند آمده‌است: «با همه غارت‌ها؛ و خراج‌هایی که سال‌های سال خوانین خوقند و امرای بخارا از شهر تاشکند گرفته‌اند، باز این جا اول‌جای تجارت آسیای وسطی است... اگر ما

بتوانیم این شهر را از اغتشاش مملکتی و تحکیمات خوانین آسیا محفوظ بداریم، به‌طور یقین آن‌جا اول‌تجارگاه آسیا خواهد بود و محل اول بیع و شرای امتعه کارخانه‌جات روسیه خواهد شد» (استادوخ، کارتن ۵، سند شماره ۹۶). این گزارش به‌روشنی نشان می‌دهد که روس‌ها منطقه را نه فقط به‌عنوان هدفی نظامی، بلکه به‌مثابه گره‌گاه تجارت آسیای مرکزی و بازار بالقوه کالاهای صنعتی خود ارزیابی می‌کرده‌اند. درمقابل، اوضاع داخلی امارت بخارا و خانان هم‌جوار به‌گونه‌ای بود که امکان مقاومت منسجم را به حداقل می‌رساند. عملکرد استبدادی و سیاست‌های سخت‌گیرانه امیرنصرالله، فضای رعب و خشونت را در سراسر قلمرو منغیت‌ها گسترش داده بود. ساکنان شهر سبز، شهر کتاب^۱ و حتی سمرقند از سلطه بخارا ناخشنود بودند و برخی ایلات منطقه در اندیشه برانداختن حکومت مرکزی به‌سر می‌بردند.

فشارهای مالیاتی برای تأمین هزینه‌های سپاه و دربار، ویرانی مزارع و رکود بازرگانی، بحران اقتصادی گسترده‌ای پدید آورد. حملات پی‌درپی نصرالله به خوقند نیز توان نظامی آن خان‌نشین را تحلیل برد و بی‌ثباتی منطقه‌ای را تشدید کرد. با مرگ نصرالله، قدرت به امیر مظفر رسید؛ حاکمی که سال‌ها در سایه سوءظن پدر زیسته بود و از تجربه سیاسی و نظامی کافی برخوردار نبود. او پس از دستیابی به قدرت، کوشید با اعمال خشونت و افزایش مالیات، اقتدار متزلزل خویش را محکم کند. اختلافات جانشینی و رقابت‌های درباری میان هواداران او و طرفداران نوه دختری امیر پیشین، بحران مشروعیت را تشدید کرد؛ هرچند مظفر با اتکا به حامیان نظامی خود توانست بر رقبا چیره شود (بقاء خواجه، بی‌تا، ص ۳).

با این حال، ضعف تدبیر نظامی او در لشکرکشی‌های مکرر به شهر سبز، حصار و کولاب آشکار شد؛ حملاتی که با کشتارهای گسترده همراه بود و دشمنی پایدار مردمان این نواحی را در پی داشت؛ آن‌چنان‌که میرزاسلیم بخاری روایت می‌کند: «... خون‌ریزی‌های بسیار کرد که عقل از شنیدن آن حیران شده، یاد از قتل عام چنگیز خان کردند» (سلیم‌بیک، بی‌تا، ص ۵۸۲). در چنین فضایی از بی‌ثباتی داخلی، سیاست توسعه‌طلبانه مظفر درقبال خوقند نیز نتیجه‌ای جز فرسایش بیشتر نداشت. او با همراه کردن خدایار خان - که در میان قبایل محبوبیتی نداشت - پس از اشغال خوقند، او را به حکومت آن‌جا گماشت. این اقدام موجب شورش قبایل قرقیز و قبیچاق شد و بر دامنه اختلافات افزود (صدر بن عبدالشکور، بی‌تا، ص ۷۶؛ سلیم‌بیک، بی‌تا، ص ۵۸۲).

در نتیجه، بخارا در آستانه تهاجم روسیه با اقتصادی فرسوده، سپاهی خسته و جامعه‌ای ناراضی روبه‌رو بود. هم‌زمان، در تاشکند - که به‌تازگی به تصرف روس‌ها درآمده بود - تحولات سیاسی معناداری در جریان بود. در نامه‌ای از اهالی تاشکند خطاب به مقامات

۱. کتاب، اسم شهری از توابع خان‌نشین بخارا است (سترنج، ۱۳۹۲، ص ۱۹۸).

روس آمده‌است: «ما اهالی تاشکند بعد از استدعای حکومت امپراتور اعظم، خودمان را تحت حمایت او قرار داده‌ایم... هر چند مطیع روس هستیم، لیکن می‌توانیم از میان خود کسی را به حکومت انتخاب کنیم... اما ما نمی‌خواهیم از میان خود حاکمی انتخاب کنیم که باعث ایجاد اختلاف می‌شود... تقاضای ما بر این است که امور مذهبی ما به قاضی محول شود؛ در همین نامه، از عملکرد چرنیائف نیز اظهار رضایت شده‌است (استادوخ: کارتن ۵، سند شماره ۸۴؛ کارتن ۹، سند شماره ۹۳). پاسخ ژیرانوفسکی نیز حاوی تأکید بر آزادی مذهبی در چارچوب اطاعت سیاسی و تهدید مخالفان بود. این مکاتبات نشان می‌دهد که روس‌ها می‌کوشیدند با اعطای نوعی خودمختاری محدود مذهبی و اداری، مشروعیت حضور خود را تثبیت کنند و از بروز مقاومت‌های داخلی جلوگیری کنند. باین حال، در درون دستگاه روسیه نیز درباره نحوه اداره تاشکند اختلاف نظر وجود داشت. گروهی بر آن بودند که ایجاد یک خان‌نشین مستقل وابسته، مطابق نظر وزارت خارجه، می‌تواند منافع روسیه را تأمین کند؛ ولی گروهی دیگر معتقد بودند که تنها راه حل پایدار، ضمیمه‌سازی کامل تاشکند به قلمرو روسیه است.

در چنین شرایطی، بخارا نه از نظر نظامی و اقتصادی و نه از حیث انسجام سیاسی توان مقابله با قدرتی منسجم و مجهز همچون روسیه را داشت. در مقابل، انگیزه‌های روسیه برای تسخیر بخارا چندوجهی و روشن بود: نخست، جایگاه مذهبی و معنوی بخارا در سراسر آسیای مرکزی که می‌توانست کانون مقاومت علیه سلطه مسیحی روس‌ها باشد؛ دوم، برتری سیاسی و جمعیتی این امارت نسبت به دیگر خانات که تسلط بر آن را به منزله برتری بر کل منطقه می‌ساخت؛ سوم، موقعیت جغرافیایی بخارا در میان خانات خیوه، خوقند و افغانستان و قرارگرفتنش بر مسیرهای تجاری میان ایران، هند، چین و روسیه؛ چهارم، ظرفیت اقتصادی و بازار گسترده بخارا برای جذب کالاهای صنعتی روسیه؛ چنان‌که پیشتر در گزارش مربوط به تاشکند نیز بر اهمیت بازار منطقه تأکید شده بود (استادوخ، کارتن ۵، سند شماره ۹۶). افزون‌براین، ادعاهای ارضی بخارا به تاشکند و تحریکات امیر مظفر برای شوراندن مردم تاشکند علیه روس‌ها، بر نگرانی‌های امنیتی سن‌پترزبورگ افزود. رقابت استعماری روس و انگلیس در آسیای مرکزی و فعالیت مأموران انگلیسی در خانات، به‌ویژه در بخارا، نیز عامل دیگری بود که روس‌ها را به تسریع در اقدام نظامی واداشت. بدین ترتیب، ضعف ساختاری و بحران‌های داخلی بخارا با اهداف راهبردی، اقتصادی و امنیتی روسیه تلاقی یافت و زمینه را برای پیشروی ارتش تزار فراهم کرد. حاصل این روند، سقوط تدریجی یکی از کهن‌ترین دولت‌های اسلامی آسیای مرکزی در برابر نیرویی بود که از انسجام نظامی، برنامه‌ریزی اقتصادی و راهبرد سیاسی منسجم‌تری برخوردار بود

۳. دیپلماسی آشفته بخارا و روسیه پیش از درگیری نظامی

ساختار فرماندهی و سیاست‌گذاری روس‌ها در آسیای مرکزی پس از تصرف تاشکند دستخوش تغییر شد. روس‌ها در نخستین گام، ژنرال چرنیائف را که فرمانده عملیات فتح تاشکند بود، از مقام خود برکنار کردند و رومانوفسکی را جانشین او کردند؛ تغییری که نشان می‌داد دولت مرکزی در پترزبورگ در صدد مهار ابتکارهای شخصی و گاه شتابزده فرماندهان میدانی است. با این حال، دوران فرماندهی رومانوفسکی نیز چندان به‌درازا نکشید و در سال ۱۸۶۷م/۱۲۸۴ق با تشکیل رسمی «ایالت ترکستان»، کافمان به‌عنوان نخستین فرماندار کل این ایالت منصوب شد (استادوخ، کارتن ۶، سند ۱۳۳). تشکیل ایالت ترکستان بیانگر آن بود که روسیه مرحله فتوحات مقطعی را پشت سر گذاشته‌است و اکنون در پی تثبیت ساختار اداری و الحاق پایدار سرزمین‌های تازه‌گشوده است. در همین زمان، در سن‌پترزبورگ و میان نخبگان نظامی و سیاسی روسیه درباره ادامه فتوحات و نحوه مواجهه با بخارا اختلاف نظر وجود داشت. بخشی از فرماندهان نظامی، که روحیه توسعه‌طلبی و اعتمادبه‌نفس ناشی از پیروزی‌های پیاپی را در سر داشتند، خواهان پیشروی هرچه سریع‌تر تا اعماق آسیای مرکزی و حتی نزدیک‌شدن به مرزهای افغانستان بودند تا بدین‌وسیله در رقابت استعماری با بریتانیا دست بالا را به‌دست آورند. در مقابل، محافل سیاسی و دیپلماتیک پترزبورگ بیم آن داشتند که توسعه شتابزده قلمرو روسیه موجب واکنش شدید بریتانیا شود.

افزون‌براین، برخی تحلیلگران روس معتقد بودند که بخارا برخلاف خوقند و خیوه، از پشتوانه مذهبی نیرومند و جایگاه معنوی ویژه‌ای در جهان اسلام برخوردار است و حمله مستقیم به آن می‌تواند جنگی گسترده و مذهبی را علیه روسیه برانگیزد (Allworth, 1967, p140). این ملاحظات موجب شد که سیاست روسیه در قبال بخارا در آغاز با احتیاط و دوگانگی همراه باشد. چرنیائف، که پیش از برکناری‌اش هم‌چنان نقش مؤثری در تحولات منطقه داشت، کوشید راهی میان تهدید نظامی و گفت‌وگوی سیاسی بیابد. او با امیرمظفر مکاتبه کرد و در نامه‌های خود مدعی شد که دولت روسیه صرفاً قصد دارد در شمال سیردریا مستقر شود و بنابه فرمان امپراتور الکساندر دوم، از عبور از رودخانه خودداری خواهد کرد. او حتی پیشنهاد داد که اگر امیر در جنوب خوقند نظم را برقرار کند، روس‌ها در عملیات‌های علیه آن‌خان‌نشین به او یاری خواهند رساند (Becker, 1968, p27).

این وعده‌ها درحالی مطرح می‌شد که چرنیائف پیشاپیش بدون هماهنگی کامل با پترزبورگ، با امیرمظفر وارد مکاتبه شده بود و بعداً دولت مرکزی بسیاری از این تعهدات را تأیید نکرد. به‌گفته شوپلر، نامه چرنیائف زمانی به‌دست امیرمظفر رسید که نیروهای

بخارا در حوالی اوراتپه گرد آمده بودند و گمان می‌رفت قصد دارند از سقوط تاشکند جلوگیری کنند (Schuyler, 1966, vol 1, p113). با این حال، امیرمظفر در عمل تصمیم گرفت به جای تمرکز بر مقابله با روس‌ها، به خوقند لشکر بکشد. او پس از تصرف خجند، راهی خوقند شد و با اتکا به نیروی نظامی خود، خدایارخان معزول را بار دیگر بر تخت نشاند. این اقدام که ظاهراً در جهت گسترش نفوذ بخارا انجام شد، در عمل بزرگ‌ترین خدمت به روس‌ها بود؛ زیرا نیروهای خوقندی که در تاشکند با روس‌ها می‌جنگیدند، برای دفاع از خانواده‌های خود به خوقند بازگشتند و جبهه مقاومت در برابر روس‌ها تضعیف شد (سامی، ۱۹۶۲، ص ۳۰). مخدوم دانش نیز یادآور می‌شود که گروهی از مصلحت‌اندیشان امیر را از این اقدام بر حذر داشته بودند و پیشنهاد کرده بودند که به جای خوقند، برای یاری مسلمانان به سوی تاشکند حرکت کند؛ ولی امیر به این توصیه‌ها اعتنایی نکرده بود (مخدوم دانش، ۱۹۶۰، ص ۳۹). پیروزی در خوقند، امیرمظفر را به غرور دچار کرد. او در نامه‌ای به چرنیائف، با لحنی تهدیدآمیز عقب‌نشینی روس‌ها از سرزمین‌های تصرف‌شده را خواستار شد و هشدار داد که در غیر این صورت، مسلمانان توران را به جهاد فرا خواهد خواند. او برای نشان دادن جدیت خود، اموال تجار روس را در بخارا مصادره کرد (وامبری، ۱۳۸۰، ص ۳۹۰). این اقدام نه تنها تنش‌ها را افزایش داد، بلکه روابط تجاری دو طرف را نیز وارد مرحله‌ای بحرانی کرد.

در همان سال ۱۸۶۵م/۱۲۸۲ق، امیرمظفر هیئتی را به ریاست خواجه‌نجم‌الدین به سن‌پترزبورگ اعزام کرد تا ضمن یادآوری قراردادهای تجاری پیشین، از تعرض روس‌ها در سیردریا شکایت کند؛ ولی چرنیائف با اطلاع از این مأموریت، از حاکم اورنبورگ خواست مانع ادامه سفر هیئت شود. بدین ترتیب، هیئت بخارا در اورنبورگ متوقف شد و مأموریتش ناکام ماند؛ افزون‌براین، به پیشنهاد چرنیائف، تجار بخارایی در قلمرو اورنبورگ بازداشت شدند و اموالشان مصادره شد (Becker, 1968, p28). این اقدام عملاً به معنای استفاده از اهرم اقتصادی برای فشار بر بخارا بود.

در مقابل، روس‌ها نیز هیئتی سیاسی نظامی به سرپرستی افسرانی چون استروف، تاتارینف و گلوخوفسکی به بخارا اعزام کردند تا ضمن مذاکره درباره روابط تجاری، از اوضاع داخلی و مواضع امیر آگاه شوند (Boulger, 1880, p192). هرچند در آغاز از این هیئت استقبال شد، ولی به تدریج فضای بی‌اعتمادی حاکم شد و سرانجام اعضای هیئت بازداشت شدند (Rawlinson, 1875, p257). این بازداشت، تلاشی از سوی امیر برای تحت فشار قرار دادن روس‌ها و واداشتن آنان به آزادی تجار بخارایی و عقب‌نشینی از برخی مناطق بود. هم‌زمان با این تحولات دیپلماتیک، اوضاع خوقند نیز به شدت آشفته

شد. ناراضیان، از سلطان سعیدخان - که در بخارا اقامت داشت - برای اداره خوقند دعوت کردند؛ ولی او در میانه راه به دست مأموران خدایارخان به قتل رسید و این حادثه خشم مخالفان را دوچندان کرد. آنان با رهبری شخصی به نام پولادخان تصمیم گرفتند خوقند را تصرف کنند. در این میان، نصرالدین - پسر خان - و عبدالرحمن آفتابه‌چی، از عناصر بانفوذ خوقند، به ناراضیان پیوستند و دامنه شورش گسترش یافت.

خدایارخان با همراهی شماری از نیروهای روس که به حمایت از او آمده بودند، سرانجام با دشواری بسیار از خوقند گریخت و به سوی خجند رفت (استادوخ، کارتن ۶، سند ۲۴۶). نصرالدین در آغاز حاضر نشد خواسته‌های کافمان را بپذیرد؛ ولی به تدریج دریافت که توان مقاومت جدی در برابر روس‌ها را ندارد و ناچار به تسلیم شد. هنگامی که ناراضیان از مذاکره او با روس‌ها آگاه شدند، او را از خوقند اخراج کردند و بدین سان، جنگ داخلی خوقند به جنگی ملی علیه روس‌ها بدل شد (استادوخ، کارتن ۲، سند ۲۲۵). این تحول نشان می‌دهد که سیاست‌های دوگانه و مداخله‌گرانه روسیه، نه تنها ساختار قدرت در خوقند را متزلزل کرد، بلکه به رادیکال شدن مقاومت و تبدیل منازعه درباری به تقابل ملی انجامید. در مجموع، این دوره شاهد تداخل پیچیده دیپلماسی، رقابت‌های درونی خانان و مداخله مستقیم روسیه بود. بخارا می‌کوشید با ترکیبی از تهدید، مصادره اموال، اعزام هیئت‌های دیپلماتیک و بازداشت نمایندگان روس، توازن قوا را حفظ کند؛ در حالی که روسیه با تغییر ساختار اداری منطقه، تشکیل ایالت ترکستان، اعمال فشار اقتصادی و بهره‌گیری از شکاف‌های داخلی خوقند، گام‌به‌گام زمینه سلطه کامل خود را فراهم می‌کرد. این روند، هرچند در ظاهر با مکاتبات و مذاکرات همراه بود، در باطن به سوی برخوردی اجتناب‌ناپذیر حرکت می‌کرد؛ برخوردی که در آن ضعف ساختاری خانان و انسجام اداری - نظامی روسیه سرنوشت نهایی را رقم زد.

۴. نبرد جیزک و نخستین شکست روس‌ها

در پی بازداشت فرستادگان روس توسط امیر بخارا، ژنرال چرنیائف برای جبران این بحران و بازگرداندن اعتبار از دست‌رفته روس‌ها، در ژانویه ۱۸۶۶م/ ۱۲۸۲ق از سیردریا عبور کرد و از گذرگاه چیناز به سوی جیزک حرکت کرد. این شهر در مسیر خجند و سمرقند قرار داشت و تسلط بر آن می‌توانست ارتباط میان خوقند و بخارا را قطع کند و روس‌ها را به دروازه سمرقند برساند. با این حال، سرمای سخت زمستان و کمبود آذوقه، پیشروی نیروهای روس را کند کرد. در همین زمان، امیر مظفر با آگاهی از تهاجم دشمن، دستور داد تا «دیوارهای شهر را استحکام بخشند، خندق‌ها را عمیق‌تر کرده و پرآب سازند و ذخایر قلعه را افزایش دهند» (سامی، ۱۹۶۲، ص ۳۴).

چرنیائف در ناحیه‌ای به نام نان‌سنگین، یک فرسنگی جیزک، اردو زد و برای جلوگیری از درگیری مستقیم، نامه‌ای به مردم شهر فرستاد و تأکید کرد که «برای جنگ نیامده است؛ بلکه برای آزادی فرستادگان خود که در بخارا اسیرند آمده است» (سامی، ۱۹۶۲، ص ۳۴)؛ ولی مقاومت مردم در برابر او باعث شد زدوخوردهای پراکنده‌ای در اطراف شهر درگیرد. در نخستین نبرد نظامی میان بخارا و روسیه، سپاه امیر مظفر با رشادت از شهر دفاع کرد و نیروهای روس ناچار شدند عقب‌نشینی کنند (Boulger, 1880, p196).

در تاریخ آسیای وسطی آمده است: «چرنیائف با چهار دسته پیاده و شش اسکادران قزاق از تاشکند حرکت نموده، خود را به قلعه جیزک که در شصت میلی سمرقند است رسانید؛ لیکن مردان امیر به واسطه تعصب مذهبی با تهووری بی‌اندازه پای جلادت برده مشارالیه را مجبور به معاودت نمودند» (اسکراین، بی‌تا، ص ۷۰). وامبری نیز علت عقب‌نشینی را «برآورد نادرست چرنیائف از اوضاع بیابان» می‌داند و می‌نویسد: «آنها پس از آنکه با دشواری از بیابان خشک و بی‌آب‌وگیا گذشته، خود را در برابر نیرویی که بیست‌برابرشان بود دیدند، در این هنگام که خیلی دیر شده بود دریافتند که جز واپس‌نشینی چاره‌ای ندارند» (وامبری، ۱۳۸۰، ص ۳۹۱).

این شکست برای روس‌ها سنگین و حیثیتی بود. چندی پیش از نبرد، میلیوتین وزیر جنگ روسیه، از طریق حاکم اورنبورگ به چرنیائف هشدار داده بود که «شان و اعتبار امپراتور به ما اجازه نمی‌دهد که امکان عقب‌نشینی با دادن امتیازی را به امیر بخارا بدهیم» و تأکید کرده بود: «از زور به عنوان آخرین چاره استفاده کن و با شکست‌های نظامی شان و اعتبار روسیه را از بین نبر» (Becker, 1968, p30)؛ ولی نتیجه نبرد جیزک دقیقاً برخلاف این دستور بود.

در پی این ناکامی، چرنیائف از سمت خود برکنار شد و به پترزبورگ فرا خوانده شد. راولینسون می‌نویسد: «چرنیائف پس از عزیمت از بیابان جیزک دیگر قادر به پیشروی نبود و پس از آن جای خود را به رومانوفسکی داد» (Rawlinson, 1875, p258). وامبری نیز اشاره می‌کند که او «به سبب این شکست توبیخ شد و ژنرال رومانوفسکی به فرماندهی سپاه روس گمارده شد» (وامبری، ۱۳۸۰، ص ۳۹۲).

به گفته آلورث، پیش از این نیز حاکم اورنبورگ خواستار عزل چرنیائف شده بود؛ زیرا معتقد بود «در مقابل بخارا باید سیاستی سخت‌گیرانه‌تر اعمال شود» و پس از نبرد جیزک در ژانویه ۱۸۶۶م، زمینه برکناری او فراهم آمد (Allworth, 1967, p140)؛ ولی در تاریخ آسیای وسطی دلیل عزل او را «تمرد از دستور امپراتور در مورد تصرف تاشکند» دانسته‌اند (اسکراین، بی‌تا، ص ۷۰). این تفسیر متفاوت، در واقع نشانگر تلاش سیاسی روس‌ها برای

توجیه شکست نظامی و حفظ وجهه دیپلماتیک آنان در اروپا بود. گورچاکف، وزیر خارجه روسیه، که پیش از این پایان عملیات نظامی را اعلام کرده بود، پس از سقوط تاشکند ناچار شد آن رویداد را توجیه کند. او آسان‌ترین راه را در انداختن تقصیر بر دوش نظامیان دید.

از این رو باید گفت نبرد جیزک نخستین تجربه مقاومت مؤثر نیروهای بخارا در برابر روس‌ها بود؛ مقاومتی که هرچند در مقیاس محدود رخ داد، ولی روس‌ها را برای نخستین بار به عقب‌نشینی وادار کرد و نشان داد که پیروزی در ماوراءالنهر چندان آسان نخواهد بود.

نبرد ایرجار و اعلام جهاد علیه روس‌ها

پس از برکناری ژنرال چرنیائف در سال ۱۸۶۶م/۱۲۸۳ق، فرماندهی قوای روس در ترکستان به ژنرال رومانوفسکی واگذار شد. او با سیاست ادامه پیشروی‌های نظامی، تلاش داشت تسلط روسیه در آسیای مرکزی را تثبیت کند. رومانوفسکی طی نامه‌ای به امیر مظفر، انتصاب خود را اعلام کرد و یادآور شد که قصد جنگ ندارد؛ «مگر اینکه امیر بخارا چنین عقیده‌ای داشته باشد»؛ و در عین حال خواستار آزادی اسرای روس شد. یکی از مأموریت‌های اصلی او، کاستن از شأن و نفوذ سیاسی امیر بخارا بود. از همین رو، در نامه خود او را به جای «اعلی حضرت»، «عالی مقام» خطاب کرد؛ تغییری که نوعی بی‌احترامی آشکار تلقی می‌شد (Becker, 1968, p23).

رومانوفسکی در همان نامه با لحنی تهدیدآمیز نوشت: «آیا خیال جنگ با دولت روسیه داری یا نزاعت فقط با چرنیائف بوده است؟ اگر فی الواقع جنگجو هستی، بدون مقدمه آنچه توانی بکن و من نیز آنچه باید بکنم خواهم کرد. دیگر آنکه صاحب‌منصبان روسی که چرنیائف نزد تو فرستاده، هنوز مرخص نشده‌اند و این نهایت بی‌احترامی نسبت به دولت روس است» (پاشینو، ۱۳۷۲، ص ۱۹۱).

وصول این نامه به بخارا خشم عمومی را برانگیخت. اگرچه امیر مظفر در آغاز به تردید دچار بود، ولی علما و مردم شهر خواستار مقابله با روس‌ها شدند. به روایت عبدالعظیم سامی، «در این اثنا حادثه بلوای ملایان و اهل تنبور ظهور یافت و ایشان بقاء خواجه صدر رئیس بخارا از روی صمیمیت اسلام و غیرت، مدارای با نصارا را نپسندید و به غزا و جهاد راغب بود»؛ و گروهی از طلاب «به تحریک ملایان هجوم کرده صدای جهاد در دادند». جمعیت خشمگین به ریگستان آمدند و سنگ‌پراکنی به سوی ارگ را آغاز کردند. تلاش امیر برای آرام کردن مردم بی‌ثمر ماند و «ناچار عزم سواری جزم نموده، روز پنج‌شنبه از برای جهاد پای در رکاب نهضت نهاد» (سامی، ۱۹۶۲، ص ۳۱).

احمد مخدوم دانش نیز حرکت امیر را اجباری دانسته است و می‌نویسد: «امیر از سنوح^۱ این غوغا متحیر شده، چار و ناچار التزام لشکرکشی نموده به تهیه اسباب جهاد

۱. سنوح: پیداشدن

مشغول شد» (مخدوم دانش، ۱۹۶۰، ص ۴۴). امیر مظفر در پاسخ به نامه رومانوفسکی، بر خروج فوری نیروهای روس از آن سوی سیردریا تأکید کرد و از آزادکردن اسرا خودداری کرد (Becker, 1968, p33).

او هم‌زمان با حرکت خود، نامه‌هایی به مردم تاشکند فرستاد و آنان را به قیام علیه اشغالگران دعوت کرد. او در یکی از نامه‌ها نوشت: «جميع آن‌ها را که سر از قید اطاعت ما پیچیده و سر تسلیم در کف کفار نهاده، گرفته محبوس نمائید و به قتل برسانید» (پاشینو، ۱۳۷۲، ص ۲۰۱). او هم‌چنین نامه‌هایی به حاکمان خیوه، افغانستان، ترکستان و عثمانی فرستاد و از آنان درخواست یاری کرد؛ ولی پاسخی نیامد. حتی خدایارخان، حاکم خوقند که با حمایت بخارا بر سر کار آمده بود، از یاری نظامی خودداری کرد. چنان‌که ملا محمد صالح می‌نویسد: «علی‌رغم آنکه از امیر مظفر به‌نام خدایارخان هر روز عنایت‌نامه تکلیفی به پیوستن به نزد امیر بخارا آمده، خدایارخان مطلقاً استماع نورزیده التفات ننمود؛ تا اینکه اهل روسیه و نصارا از احوالات و اخبارات طرفین واقف گردیدند» (ملا محمد صالح، بی‌تا، ص ۶۹۰).

سپاه بزرگی برای نبرد با روس‌ها فراهم شد. بخشی از نیروها سواره‌نظام و بقیه افراد غیرنظامی و فاقد آموزش بودند. احمد مخدوم دانش می‌نویسد: «گروهی به شوق و گروهی با کراهت از هر طبقه به نیت غذا می‌رفتند؛ بعضی دهروزه آذوقه برداشته و بعضی یک‌ماهه. جناب امیر نیز چون این جمعیت را ملاحظه نمود، به خود جزم فرمود که به همین یورش فتربرخ^۱ پایتخت امپراتور فتح خواهد شد؛ چه می‌دید که طول و عرض قشون به دو فرسخ می‌رود» (مخدوم دانش، ۱۹۶۰، ص ۴۶).

درمقابل، رومانوفسکی ارتشی چهارهزارنفری با بیست قبضه توپ را در ساحل سیحون مستقر کرد. سپاه بخارا چهل هزار نفر بود با بیست‌ویک عراده توپ؛ ولی از این میان تنها حدود پنج هزار نفر نیروی منظم داشت (Boulger, 1880, p197).

در بیستم مه ۱۸۶۶م/۱۲۸۳ق نبرد در منطقه‌ای به‌نام ایرجار، در ساحل چپ سیحون و شمال غربی خجند آغاز شد. در نخستین لحظات، آتش سنگین توپ‌خانه روس نظم نیروهای بخارا را درهم شکست (وامبری، ۱۳۸۰، ص ۳۹۲). توپ‌خانه بخارا فاقد دقت لازم بود و گلوله‌های آن تأثیری بر صفوف دشمن نداشت. درمقابل، شلیک‌های پیاپی روس‌ها صفوف بی‌انضباط سپاه امیر را آشفته کرد. اگر توپ‌خانه روس‌ها چنین عملکردی نداشت، نیروهای اندک آنان توان مقابله با آن جمعیت انبوه را نمی‌یافتند.

در نبرد تن‌به‌تن نیز سپاه بخارا به سرعت روحیه خود را ازدست داد. بسیاری از افراد حتی سلاح گرم نداشتند. «مردم که آواز توپ و تفنگ را نشنیده بودند و گمان می‌کردند که

۱. فتربرخ: پترزبورگ

غزوه نیز چون معرکه کشتی گیری بوده، هرکدام چوبی سه گز برداشتند و بعضی به سر آن چوب مقداری آهن حلقه بسته تا اگر خصم چوبی اندازد، آن‌ها نیز آن چوب به سر فرود آرند» (مخدوم دانش، ۱۹۶۰، ص ۴۴). فقدان سازمان نظامی، ضعف اطلاعاتی و ناآشنایی با سلاح‌های جدید باعث شد تا در ساعات نخستین، صفوف بخارا درهم ریزد. بسیاری گریختند و باقی تا عصر همان روز تاب مقاومت نیاوردند.

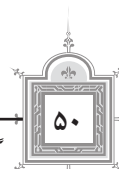
در گزارشی از اسناد وزارت امور خارجه آمده است که «عمده قشون بخارا که چهل هزار نفر با بیست و یک عراده توپ بود در نزدیکی اوچار (ایرجار) شکست خوردند و خود امیر با یک صد نفر سرباز و دو عراده توپ تا جیزک فرار کرد؛ مابقی توپ‌خانه به دست روس‌ها افتاد و از سپاه بخارا نزدیک هزار نفر کشته شدند؛ اما تلفات روس بسیار اندک بود» (استادوخ، کارتن ۶، سند ۱۷۳). در منابع دیگر نیز تلفات بخارا حدود هزار نفر و روس‌ها سی کشته و مجروح ذکر شده است (Boulger, 1880, p198).

این جنگ نخستین رویارویی مستقیم میان بخارا و روسیه بود و نتیجه آن سرنوشت سیاسی منطقه را رقم زد. اگر امیر مظفر پیروز می‌شد، حیثیت روس‌ها در آسیای مرکزی فرومی‌ریخت و خیزش‌های ضدروس در خوقند و سیردریا گسترش می‌یافت؛ ولی ضعف رهبری، بی‌نظمی نیروها و نداشتن حمایت همسایگان، شکست بخارا را قطعی کرد. به تعبیر وامبری، «نبرد ایرجار به منزله ضربتی نابودکننده برای ترکستان بود؛ زیرا به واسطه آن استقلال ترکستان از میان رفت» (وامبری، ۱۳۸۰، ص ۳۹۲).

شکست ایرجار نه تنها حیثیت امیر را درهم شکست، بلکه بر ابهت روس‌ها افزود و رعبی سنگین در میان مردم منطقه افکند. پس از آن، مقاومت‌ها به حداقل رسید و حتی گروه‌هایی از مردم به سپاه روس پیوستند. نویسنده‌ای اروپایی نتیجه این عملیات را چنان عظیم دانست که «با عدد و رقم قابل بیان نیست» (Boulger, 1880, p198). از این پس، ابتکار عمل کاملاً در دست روس‌ها قرار گرفت و راه پیشروی آنان به سوی سمرقند و مرکز بخارا هموار شد.

۶. قطع خطوط ارتباطی سمرقند و خوقند توسط روس‌ها

پس از نبرد ایرجار، روس‌ها برای تعقیب سپاه در حال گریز بخارا، به سوی خجند پیشروی کردند. موقعیت این شهر برای روس‌ها اهمیت راهبردی داشت؛ زیرا با تصرف آن، ارتباط میان بخارا و خوقند قطع می‌شد. به نوشته بکر، «رومانوفسکی در توجیه عملیات خجند اعتقاد داشت مالکیت خجند جهت دفاع از محدوده ماورای چرچیک لازم و ضروری است [...] این کار بخارا را از خوقند جدا می‌کند و امکان دسترسی سریع و راحت به هر

دو خان‌نشین را برای ما فراهم می‌سازد» (Becker, 1968, p33).

در مسیر خجند، روس‌ها در سال ۱۲۸۳ ق منطقه ناو را بدون مقاومت تصرف کردند و راه میان بخارا و خجند را بستند (وامبری، ۱۳۸۰، ص ۳۹۲). اندکی بعد، به خجند رسیدند. در شهر دودستگی پدید آمد؛ گروهی از تجار خواهان تسلیم بودند و گروهی از مردم عادی مدافع بودند. به روایت تاریخ جدید تاشکند: «بعد از پیروزی در ایرجار روس‌ها از کنار اوراتپه گذشته به بلده خجند نزدیک شدند. حاکم خجند حسین توبه ولایت را به فقرایان گذاشته به بخارا مراجعت کرد. مردم نیز وضع را به خدایارخان گزارش دادند؛ اما در این وقت روس‌ها شهر را محاصره کردند» (ملا محمد صالح، بی‌تا، ص ۶۹۳). شهر پس از پنج روز مقاومت و گلوله‌باران شدید سقوط کرد و حدود دوهزاروپانصد نفر کشته شدند (Boulger, 1880, p198).

پس از تسخیر شهر، مردم خواستار صلحی مشابه تاشکند شدند و در ربیع‌الاول ۱۲۸۴ ق قرارداد صلح با روس‌ها امضا شد (ملا محمد صالح، بی‌تا، ص ۶۹۳). با شنیدن خبر سقوط خجند، امیر مظفر برای کاهش فشار دشمن، فرستادگان روس را آزاد کرد (Schuy-ler, 1966, vol 1, p302). در پاسخ، حاکم اورنبورگ ژیرانوفسکی تجار بخارایی را رها کرد و شرایط صلح را اعلام داشت: آزادی تجارت، پرداخت صد هزار سکه طلا و پذیرش مرزهای جدید در استپ‌های هنگری و بیابان قزل‌قوم (Becker, 1968, p33).

امیر با وجود آزادی تجار روس، از پذیرش صلح سر باز زد. ژیرانوفسکی آنگاه با تصرف اوراتپه و جیزک قصد داشت اقتدار بخارا را در هم بشکند. با وجود مقاومت اولیه مردم، اوراتپه سقوط کرد (ملا محمد صالح، بی‌تا، ص ۶۹۹)؛ (Boulger, 1880, p199). پس از آن، روس‌ها به سوی جیزک پیش رفتند و پس از گلوله‌باران‌های پیاپی، قلعه شهر را منهدم کردند و وارد شهر شدند (عینی، ۱۹۲۳، ص ۳۹). با فرار حاکم شهر، یعقوب‌بیک، و فرماندهانش به سمرقند، جیزک نیز سقوط کرد (ملا محمد صالح، بی‌تا، ص ۷۰۰). از این پس، راه سمرقند در برابر روس‌ها گشوده شد و مانع مؤثری برای پیشروی آنان باقی نماند.

۷. سقوط سمرقند و ناکامی سیاست دفاعی امیر مظفر

با گسترش متصرفات روسیه تا جیزک، دولت تزار تصمیم گرفت سرزمین‌های تازه فتح شده را در قالب واحدی اداری سامان دهد. بدین ترتیب در سال ۱۸۶۷ م/۱۲۸۴ ق استان مستقل ترکستان به مرکزیت تاشکند تأسیس شد و ژنرال کافمان به عنوان نخستین حاکم آن منصوب شد. کافمان برخلاف پیشینیان خود در اورنبورگ، در تصمیم‌گیری نظامی و سیاسی اختیار تام داشت. او پس از ورود به تاشکند، مکاتبه با امیر مظفرالدین امیر بخارا را

آغاز کرد و کوشید پیمان نیمه‌تمامی را که ژیرانوفسکی در اورنبورگ با امیر تنظیم کرده بود، دنبال کند.

در دربار بخارا ولی هم‌چنان بر سر چگونگی مواجهه با روس‌ها اختلاف نظر بود. گروهی از علما و روحانیان بر استمرار جهاد تأکید داشتند؛ درحالی‌که خود امیر، پس از شکست‌های پی‌درپی، تمایل چندانی به جنگ نشان نمی‌داد. در این میان، حادثه‌ای کوچک ولی حساس رخ داد: گروهی از نیروهای بخارا، افسری روسی و همراهانش را دستگیر کردند و به بخارا آوردند؛ «ظاهراً در بخارا افسر روسی مجبور شد اسلام را بپذیرد» (Boulg-er, 1880, p202). این رویداد خشم کافمان را برانگیخت و روابط دو طرف را بحرانی‌تر کرد. هرچند امیر مظفر فرستاده‌ای به نام نجم‌الدین را همراه فرستاده روس به تاشکند گسیل کرد، ولی او حامل هیچ‌گونه نوشته‌ای برای کافمان نبود (سامی، ۱۹۶۲، ص ۴۰). رفت و آمد نمایندگان بی‌ثمر ماند و کافمان این رفتار را نشانه دفع‌الوقت و طفره‌روی امیر دانست. از این‌رو تصمیم گرفت سپاهش را به‌سوی سمرقند روانه کند؛ شهری که از نظر سیاسی، نظامی و اقتصادی موقعیتی ممتاز داشت.

سمرقند نه تنها پس از بخارا دومین مرکز مهم ماوراءالنهر بود، بلکه به سبب موقعیت جغرافیایی‌اش در مسیر ارتباطی بخارا و خوقند و بر کرانه رود زرافشان، اهمیتی حیاتی داشت. تصرف آن برای روس‌ها، افزون‌بر ارزش نظامی، تسلط بر منابع آبی بخارا را نیز در پی داشت؛ چنان‌که «کنترل آب این رودخانه می‌توانست ساکنان بخارا را در موقعیتی خاص قرار دهد» (Burnaby, 1876, p380). در واقع، با تسلط بر سرچشمه‌های زرافشان، روس‌ها قادر بودند کشاورزی و معیشت بخارا را به‌طور کامل در اختیار گیرند.

در آستانه حرکت کافمان، اوضاع داخلی سمرقند نابه‌سامان بود. عملکرد خشن شیرعلی اناق، حاکم شهر، موجب خشم مردم شده بود. عبدالعظیم سامی می‌نویسد: «[او] چند نفر معتبر از اهالی سمرقند را به انتقام تظلم فقرا عقوبت تمام کرد. [...] با این همه سوءتدبیر، حادثه قتل ملایان واقع شد که حدود آن امر به کلی اختلال ارکان سلطنت شد» (Burnaby, 1876, p40) و مردم «به حمایت دین، طرف مسلمانان و طلبه علم شده زن و مرد به عسکریه داخلی سمرقند درافتادند که جوی‌های خون در کوچه‌ها روان شد» (Burnaby, 1876, p56). این شورش داخلی، برای روس‌ها فرصتی طلایی بود؛ بنابراین «کافمان با شادمانی از این آشفتگی، پیشروی خود را به‌سوی سمرقند شدت بخشید» (عینی، ۱۹۲۳، ص ۴۶).

در همین هنگام، موجی تازه از جهاد علیه روس‌ها در بخارا شکل گرفت. امیر مظفر که چاره‌ای جز مقابله نمی‌دید، نیروهای جهادی را مأمور حرکت به‌سوی سمرقند کرد و «فرمود آتش‌خانه و سربازان از تعاقب امیر بخارا حرکت کنند» (ملا محمد صالح، بی‌تا،

ص ۷۱). او هم زمان تلاش کرد تا با دولت‌های همسایه از جمله خوقند، خیوه، کاشغر و افغانستان ائتلافی ضدروس تشکیل دهد و حتی حمایت عثمانی و بریتانیا را نیز خواستار شد؛ ولی از این تقاضا نتیجه‌ای عاید او نشد (Becker, 1968, p380).

نیروهای دو طرف در دو ساحل رودخانه زرافشان موضع گرفتند. محل استقرار روس‌ها به «چوپان‌آتا» معروف بود. در همین زمان، فرستاده امیر، نجم‌الدین، که حامل پیش‌نویس اصلاح‌شده پیمان صلح بود، نزد کافمان حضور یافت و خواستار امضای آن شد. کافمان که سپاه بخارا را در ساحل مقابل می‌دید، به او پیغام داد: «در صورتی که سپاه بخارا اجازه دهد روس‌ها از رودخانه عبور کنند، قرارداد را امضاء خواهد نمود». سپاه بخارا عقب نشست و در انتظار صلح بود؛ ولی ناگهان هدف حمله روس‌ها قرار گرفت و در اندک زمان پراکنده شد (بقا خواجه، بی‌تا، ص ۱۸).

در حالی که برخی منابع از عقب‌نشینی بی‌درگیری سخن می‌گویند، وامبری نوشته‌است: «سپاه ازبکان که پنج یا شش برابر روس‌ها بودند، در چند جای رود کوشیدند که مانع گذر آنان شوند ولی کوشششان به‌جایی نرسید» (وامبری، ۱۳۸۰، ص ۳۹۸). پس از این شکست، سپاه بخارا و مدافعان سمرقند به شهر عقب نشستند؛ ولی به سبب اختلافات درونی، از پذیرش نیروهای شکست‌خورده خودداری کردند و در همین مرحله اسکندر خان افغان از سپاه سمرقند جدا شد و به روس‌ها پیوست (وامبری، ۱۳۸۰، ص ۷۱۳).

در نتیجه، ساکنان سمرقند پس از مشورت، تصمیم گرفتند تسلیم شوند. سامی می‌نویسد: «اهالی سمرقند پس از آنکه شکست‌خوردگان را به درون شهر راه ندادند، تصمیم گرفتند بدون مقاومت و جنگ شهر را تسلیم کنند» (سامی، ۱۹۶۲، ص ۴۶). در اسناد وزارت خارجه نیز آمده‌است: «امیر خود در کرمینه استقرار یافت و فرزند کلانش را با اسکندر خان و هشت‌هزار نفر به جنگ روس‌ها فرستاد... تا شکست در مجاهدان افتاد، چهارصد نفر کشته و دویست نفر زخمی شدند و برخی سرداران گریخته و برخی دیگر به پناه روسیه رفتند» (استادوخ، کارتن ۵، سند شماره ۲۵۳).

در یکی از منابع، از ارتباط یهودیان ساکن سمرقند با کافمان سخن رفته‌است. آنان «به دلیل ظلم و ستمی که از حاکمان بخارا می‌دیدند با کافمان تماس گرفته و اطلاعاتی درباره شهر به او می‌رساندند» (اسکراین، بی‌تا، ص ۷۴). گفته شده‌است که هنگام ورود روس‌ها به شهر، این گروه از کافمان خواستند مسلمانان را قتل عام کند؛ ولی کافمان به اظهارات آنان اعتنایی نکرد (اسکراین، بی‌تا، ص ۷۴).

به هر روی، نتیجه این تحولات برای روس‌ها چشمگیر بود. الورت گزارش می‌دهد: «سمرقند بدون شلیک حتی یک گلوله تصرف شد» (Allworth, 1967, p147). سقوط

سمرقند نقطه پایانی بر اقتدار سیاسی امارت بخارا در برابر روسیه بود و راه را برای نفوذ نهایی تزار در قلب ماوراءالنهر هموار کرد.

۸. پایان استقلال خان نشین بخارا

با استقرار کافمان در سمرقند، هدف نهایی او تثبیت کامل اقتدار روسیه در ماوراءالنهر و پایان دادن به موجودیت سیاسی بخارا بود. در ۱۱ مه ۱۸۶۸ م/ ۱۲۸۵ ق، او پیمانی تهیه کرد که ماهیت آن عمدتاً تجاری بود و شباهت زیادی به قرارداد روس‌ها با خوقند داشت. مواد اصلی آن شامل پرداخت غرامت جنگی از سوی امیر بخارا، آزادی تجارت اتباع روس در قلمرو امارت، و به رسمیت شناختن مرزهای تازه اشغال شده بود (Becker, 1968, p40).

اما هنگام ارسال این پیمان به بخارا، اوضاع داخلی امارت به شدت بحرانی بود. شکست‌های پیاپی، فشارهای مالی ناشی از جنگ، و مالیات‌های سنگین، نارضایتی گسترده‌ای پدید آورده بود. گروهی از روحانیان که از شرایط آگاه شدند، به شدت با مفاد پیمان مخالفت کردند و جمعی دیگر به رهبری عبدالملک توره، پسر امیر، علیه پدر شوریدند و با حکام شهر سبز و شهر کتاب متحد شدند تا جنگی تازه علیه روس‌ها برپا کنند. کافمان که از این آشفتگی اطلاع یافت، فرصت را مغتنم شمرد و دستور پیشروی به سوی اورگوت و قلعه چیلک را صادر کرد؛ شهرهایی در شمال و شرق سمرقند که به سرعت سقوط کردند (Schuyler, 1966: Vol.1, p243).

در پی آن، توجه روس‌ها به کته‌قورغان جلب شد. امیر مظفر که از حرکت روس‌ها باخبر شد، «یعقوب قوش‌بیگی» را فراخواند و «عمر بیگ بی‌دادخواه»^۱ را به جای او گمارد و در موضع چغناق لشکری گماشت تا از کته‌قورغان دفاع کند (سامی، ۱۹۶۲، ص ۷۵). با این حال، بی‌اعتمادی مردم و ضعف روحیه عمومی مانع مقاومت مؤثر شد. بیشتر مردم از حکومت مظفر دل‌خوشی نداشتند و ترجیح می‌دادند تحت سلطه روس‌ها قرار گیرند تا از فشار مالیات‌ها رهایی یابند. به گفته سندی از وزارت خارجه، «اهالی بخارا و شهرهای ترکستان متحیرند و نمی‌دانند در تحت حکومت روس هستند یا حاکم بخارا؛ گاهی به تهیه اسباب جهاد مشغول‌اند و گاهی به صلح و صفا مایل؛ و به همین سبب همیشه پریشان‌حواله‌اند» (استادوخ، کارتن ۵، سند ۴۰۱).

با فروپاشی مقاومت، کته‌قورغان و پنج‌شنبه نیز سقوط کردند. بخشی از سپاه به زیره‌بلاق عقب نشست و به امیر پیوست. کافمان که تمرکز نیروهای اصلی بخارا را در آن‌جا دریافت، دانست که نبرد پیش‌رو سرنوشت‌ساز خواهد بود؛ زیرا پیروزی در آن می‌توانست به کلی کار بخارا را یکسره کند و شکستش موقعیت روس‌ها را در معرض خطر

۱. عمر بیگ بی‌دادخواه مردی متهور و شجاع بود که پیش از این در کته‌قورغان حاکم بود.

قرار دهد. در همان زمان، در مناطق جنوبی بخارا، شورش‌هایی در قارشی، شهر کتاب و شهر سبز به رهبری «جورابیک» و «بابابیک» برپا شد که حتی تا نزدیکی سمرقند هم پیش رفتند. پادگان روسی شهر که به فرماندهی گلوواچف بود، اندک نیرویی داشت و بیم می‌رفت سقوط کند (Becker, 1968, p41). در این وضعیت بحرانی، کافمان تصمیم گرفت به جای بازگشت به سمرقند، مستقیماً به امیر مظفر حمله کند. به گفته سامی: «کبورناظر (کافمان) از این لشکر آذربای محصورین آدم جدا کردن را صلاح دولت خود ندانست؛ پس به رأی صائب خود مقاتله با لشکر چندین بار گریخته و دل‌ازست داده جبان را صلاح ندانسته، یک‌باره لشکر خود را امر به یورش داد» (سامی، ۱۹۶۲، ص ۶۵).

در نبردی کوتاه، سپاه بخارا شکست خورد و امیر مظفر به کریمه گریخت (مشرف بخارایی، بی‌تا، ص ۶۴). او در آن‌جا شورایی تشکیل داد و برخلاف گذشته، همگان صلح را بهترین راه دانستند. عوامل اصلی پذیرش این صلح، علاوه بر شکست‌های نظامی، اختلافات داخلی و خطر فزاینده جنبش عبدالملک توره بود که خود را وارث مشروع امارت معرفی می‌کرد (عینی، ۱۹۲۳، ص ۵۲). به گفته منابع، شورشیان شهر سبز و شهر کتاب، مظفر را متهم کردند که در جهاد علیه کفار کوتاهی کرده‌است و خواستار کناره‌گیری او شدند. برخی مشاوران مظفر پیشنهاد کردند که او برای حفظ جانش به سوی خوارزم بگریزد؛ زیرا «فرار از خصم قوی در حالت اضطراب سنت سلاطین کام‌کار است» (عینی، ۱۹۲۳، ص ۵۴)؛ ولی دیگران این کار را ننگین دانستند. سرانجام امیر تصمیم گرفت با کافمان صلح کند، و از قضا کافمان نیز که از شورش در سمرقند نگران بود، به مصالحه تمایل داشت (صدر بن عبدالشکور، بی‌تا، ص ۷۹).

بدین ترتیب، پیمان صلح آماده شد. براساس آن، مرزهای دو طرف تعیین شد و مناطق جیزک، سمرقند، کته‌قورغان و پنج‌شنبه رسماً به روسیه واگذار شد. دیگر مواد پیمان بر آزادی تجارت و امنیت اتباع روس در بخارا متمرکز بود (Becker, 1968, p42).

پس از اطمینان از تسلیم بخارا، کافمان به سرعت نیروهایش را به سمرقند بازگرداند؛ جایی که پادگان روسی در محاصره شورشیان در آستانه سقوط بود. روس‌ها هفتاد کشته داده بودند و حتی بیمارستانشان گنجایش مجروحان را نداشت. هرگونه تلاش برای ارتباط با دژ ناکام می‌ماند و بسیاری از فرستادگان کشته می‌شدند؛ ولی با انتشار خبر دروغین پیشروی روس‌ها از بخارا به سوی شهر سبز، شورشیان دچار تزلزل شدند و عقب نشستند (Schuyler, 1966, vol 1, p245). با کاهش محاصره‌کنندگان، کافمان با حمله‌ای برق‌آسا باقی‌مانده آنان را پراکنده کرد. آگاهی مردم از صلح امیر با روس‌ها نیز موجب شد که انگیزه مقاومت از میان برود.

پس از بازپس گیری شهر، کافمان فرمان تشکیل واحد اداری جدیدی به نام حاکم نشین زرافشان را صادر کرد که شامل خجند، اوراتپه، جیزک، کته قورغان و سمرقند بود و اداره آن را به آبراموف سپرد. آبراموف برای تحکیم سلطه روس‌ها، ابتدا تصمیم گرفت سرچشمه‌های رود زرافشان را تصرف کند. او در سال ۱۸۷۰م با لشکرکشی به مناطق ماغیان، فان، کشتوت، فلفر، مستجاه و یغناپ، موفق شد آن نواحی را به کنترل درآورد. هم‌زمان، گروهی به فرماندهی «دنیّت» از اوراتپه حرکت کرد و تا «اسکندر قول» پیش رفت تا عملیات نظامی و شناسایی را تکمیل کند (غفوراف، ۱۹۹۷، ص ۹۵۵). باین‌همه، شورش‌ها در نواحی کوهستانی جنوب سمرقند و مناطق شهر سبز و شهر کتاب ادامه یافت. سرانجام در سال ۱۸۷۲م/۱۲۸۹ق این منطقه رسماً به خاک روسیه ملحق شد (All-worth, 1967, p143).

آبراموف پس از استقرار پادگان‌ها، به سمرقند بازگشت. در بخارا نیز اوضاع آرام نبود؛ عبدالملک توره با پشتیبانی حکام شهر سبز، قدرت پدر را به چالش کشید و او را متهم کرد که در قبال کفار و ظایف شرعی خود را ادا نکرده است. امیر مظفر ناچار، به سوی قارشی حرکت کرد و آن منطقه را بازپس گرفت؛ ولی در مسیر شهر سبز بود که فردی به نام صدیق توره با حمایت بخشی از قزاق‌ها، کرمینه را اشغال و ادعای سلطنت کرد (سامی، ۱۹۶۲، ص ۷۸)؛ امیر مظفر به سرعت بازگشت و توانست این شورش را سرکوب کند.

برای پایان دادن به ناآرامی‌ها، مظفر از آبراموف درخواست کمک کرد. با اتحاد نیروهای دو طرف، شورش‌های شهر سبز و شهر کتاب سرکوب شد. هم‌زمان، قیامی در خوقند در گرفت که به شورش مذهبی تازه‌ای در شهر سبز دامن زد؛ ولی روس‌ها با خشونت بی سابقه آن را خاموش کردند. رهبران قیام، «جورابیک» و «بابابیک»، به خوقند گریختند تا از «خدایارخان» یاری گیرند؛ ولی او که با آنان دشمنی داشت، هر دو را دستگیر کرد و به روس‌ها تحویل داد (Schuyler, 1966, vol 1, p227)؛ عبدالملک توره نیز به افغانستان و سپس به کاشغر و مکه گریخت (عینی، ۱۹۲۳، ص ۶۸). پس از سرکوب قیام، روس‌ها حکومت شهر سبز و شهر کتاب را دوباره به امارت بخارا واگذار کردند.

باین‌حال، روابط روسیه و بخارا پس از پیمان ۱۸۶۸م پایان نیافت. روس‌ها آن را صرفاً توافقی مقدماتی می‌دانستند تا پس از تثبیت اوضاع، قرارداد جامع‌تری تحمیل کنند. از سوی دیگر، امیر مظفر نیز امیدوار بود با مذاکرات سیاسی بتواند بخشی از قلمرو ازدست‌رفته، به‌ویژه سمرقند، را بازپس گیرد. او هیئت‌هایی به دربار تزار اعزام کرد؛ ولی کافمان با این سیاست مخالف بود و برای محدود کردن نفوذ امیر، پیشنهادهای شدیدی به پترزبورگ ارائه داد؛ از جمله برکناری مظفر و واگذاری حکومت به یکی از فرزندانش. هرچند این

پیشنهادها تعدیل شد، ولی نشان‌دهنده هدف نهایی روس‌ها در تضعیف کامل حاکمیت بخارا بود. نگرانی از واکنش بریتانیا در آسیای مرکزی نیز مانع از الحاق مستقیم بخارا به خاک روسیه شد.

سرانجام در ۱۸۷۳م/۱۲۹۰ق، قراردادی تازه میان دو طرف امضا شد. این پیمان، استقلال بخارا را به شکل رسمی محدود کرد. امیر تنها در امور داخلی اختیار داشت و در سیاست خارجی کاملاً تابع روسیه شد. مواد پیمان شامل آزادی کامل رفت و آمد کاروان‌های تجاری، تأمین امنیت بازرگانان روس، معافیت از مالیات، و لغو برده‌داری بود. همچنین مقرر شد تا نماینده دائم روس‌ها در بخارا و نماینده امیر در تاشکند مستقر شوند (Becker, 1968, p57).

به این ترتیب، امارت بخارا به طور رسمی به تحت‌الحمایه روسیه تبدیل شد. هرچند مظفر و جانشینانش تا انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ ظاهراً بر تخت باقی ماندند، ولی اختیار آنان صرفاً به امور داخلی محدود بود و سیاست خارجی و نظامی کاملاً در دست دولت تزار قرار گرفت. بدین سان، با انعقاد دومین پیمان روس و بخارا، استقلال هزارساله امارت بخارا پایان یافت و این سرزمین که زمانی از مراکز مهم تمدن اسلامی در آسیای مرکزی بود، به بخشی از نظام استعماری روسیه بدل شد.

۹. نتیجه‌گیری

بررسی روند سقوط بخارا به دست روس‌ها نشان می‌دهد که این واقعه نه حاصل شکست نظامی صرف، بلکه پیامد زنجیره‌ای از ضعف‌های ساختاری، ناهماهنگی‌های سیاسی، و انحطاط فکری در نظام حاکمیت منغیتی بوده است. امیر مظفر، همچون بسیاری از حکمرانان متأخر آسیای مرکزی، در برابر پدیده‌ای نوظهور - قدرت منسجم روسیه تزاری - گرفتار تعارض میان سنت و واقعیت شد. او نه توانایی نوسازی نظامی و اداری بخارا را داشت و نه جرئت پذیرش اصلاحات را، و بدین سان در فاصله‌ای کوتاه، میان دو بحران داخلی و خارجی گرفتار آمد.

از یک سو، ساختار قدرت در بخارا مبتنی بر استبداد و تمرکز بی‌قید در دربار بود؛ سازوکاری که روحیه همبستگی اجتماعی را تضعیف کرده بود و روحانیون و نیروهای مردمی را از حکومت جدا کرده بود. فشارهای مالیاتی و رفتار خشن دستگاه دیوانی، اقوام و شهرهای پیرامونی چون شهر کتاب، شهر سبز و خوقند را به دشمنان طبیعی حکومت تبدیل کرده بود. در نتیجه، در لحظه‌ای که روس‌ها از سبیری تا تاشکند پیشروی می‌کردند، هیچ نیروی محلی‌ای برای دفاع از حاکم بخارا برنخواست. از سوی دیگر، امیر مظفر در

عرصه سیاست خارجی گرفتار ساده‌اندیشی بود؛ گاه به طمع صلح و گاه به خیال جهاد، رفتاری متزلزل درپیش گرفت که روس‌ها آن را نشانه ضعف اراده سیاسی دانستند. در مقابل، روس‌ها با بهره‌گیری از سازمان نظامی منظم، شناخت جغرافیایی دقیق و سیاست گام‌به‌گام، توانستند در کمتر از دو دهه تمامی خانات ماوراءالنهر را در هم بشکنند. فرماندهانی چون چرنیائف، رومانوفسکی و سپس کافمان، هر مرحله از پیشروی را با توجیه دفاع از مناطق اشغالی آغاز کردند و سرانجام آن را به سلطه کامل سیاسی تبدیل کردند. سقوط سمرقند و انعقاد پیمان ۱۸۶۸م نقطه عطفی در این مسیر بود؛ زیرا بخارا نه تنها بخش وسیعی از قلمرو خود را ازدست داد، بلکه از استقلال سیاسی نیز محروم شد. تحولات پس‌از آن، از جمله پیمان ۱۸۷۳م، نشان داد که روس‌ها بخارا را نه برای انضمام مستقیم، بلکه به عنوان دولت حائل و تابع در برابر نفوذ انگلستان حفظ کرده‌اند. امیر مظفر در ظاهر بر تخت باقی ماند، ولی عملاً به والی محلی دولت تزار تبدیل شد. نظام اداری و اقتصادی بخارا به تدریج تابع سیاست‌های روسیه شد و شبکه‌های تجاری سنتی در مسیر وابستگی به بازارهای امپراتوری شمالی افتاد. از نظر تمدنی، سقوط بخارا نشانه پایان دورانی تاریخی بود. شهری که قرن‌ها به عنوان یکی از مراکز بزرگ فرهنگ و علوم اسلامی در آسیای مرکزی شناخته می‌شد، اکنون در حصار نفوذ بیگانه قرار گرفته بود. ناکامی اندیشه دفاعی امیران منغیتی در برابر قدرت مدرن روسیه، گواهی بود بر شکاف عمیق میان ساختارهای فکری سنتی شرق و الزامات جدید جهان صنعتی. فقدان درک صحیح از مفاهیمی چون نوسازی، ارتش منظم، دیپلماسی مدرن و اقتصاد رقابتی، سرنوشت بخارا را به تسلیم و وابستگی کشاند. به این دلیل فروپاشی استقلال بخارا نه تنها سرنوشت سیاسی یک امارت، بلکه تغییر بنیادین در نقشه قدرت آسیای مرکزی را رقم زد. این رویداد، آخرین حلقه از زوال دیرپای نظام‌های ایلی-درباری منطقه بود که در مواجهه با امپراتوری‌های مدرن ناتوان ماندند. بدین سان، بخارا از جایگاه تاریخی خود به عنوان یکی از مراکز تمدن اسلامی به دولتی تابع بدل شد.

منبع

منابع فارسی

اسناد

اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه (استادوخ)

کارتن ۲، سند شماره ۲۲۵؛ کارتن ۵، سند شماره ۸۴؛ کارتن ۵، سند شماره ۹۶؛ کارتن ۵، اسناد ۲۵۳ و ۴۰۱؛

کارتن ۶، سند شماره ۱۳۳؛ کارتن ۶، سند شماره ۱۷۳؛ کارتن ۶، سند شماره ۲۴۶؛ کارتن ۹، سند شماره ۹۳.

نسخه خطی

اسکراین، فرانسیس هنری. (بی تا). *تاریخ آسیای وسطی*. کتابخانه عمومی اصفهان، شماره ثبت ۱۱۳۹۲.
بقاء خواجه، محمدبن قاضی. (بی تا). *منتخب تاریخ امیران منغیت بخارا*. انستیتو شرق شناسی تاجیکستان،
شماره ثبت ۱۳۲۹.

صدرین عبدالشکور، میرزامحمد شریف. (بی تا). *تاریخ انستیتو شرق شناسی تاجیکستان*، شماره ثبت ۲۳۰.
مشرف بخارایی، عالم خواجه. (بی تا). *تاریخ امیران منغیت بخارا*. انستیتو شرق شناسی تاجیکستان، شماره
۲۳۵۴.

ملا محمد صالح. (بی تا). *تاریخ جدید تاشکند*. گنجینه نسخ خطی تاشکند، شماره ثبت ۷۲۰۱۱.
سامی، میرزا عبدالعظیم. (۱۹۶۲). *تاریخ سلاطین منغیته*. (چاپ سنگی). (ل. م. پیفانوا، کوشش گر). مسکو:
انستیتو شرق شناسی ازبکستان.
سلیم بیک. میرزاین محمد رحیم. (بی تا). *تاریخ سلیمی*. تاشکند، شماره ثبت ۱۶۰۲.

کتاب

پاشینو، پتر ایوانوویچ. (۱۳۷۲). *سفرنامه ترکستان: ماوراءالنهر*. (مادروس داود خانف، مترجم؛ جمشید
کیانفر، کوشش گر). تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
عینی، صدرالدین. (۱۹۲۳). *تاریخ امیران منغیته بخارا*. (چاپ سنگی). استالین آباد.
غفوراف، باباجان. (۱۹۹۷). *تاجیکان*. دوشنبه: مؤسسه انتشاراتی عرفان.
لسترینج، گای. (۱۳۹۳). *جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی*. (محمود عرفان، مترجم). تهران:
علمی و فرهنگی.
مخدوم دانش، احمد. (۱۹۶۰). *رساله یا مختصری از تاریخ سلطنت خاندان منغیته*. (عبدالغنی میرزایف،
کوشش گر). استالین آباد: نشریات دولتی تاجیکستان.
وامبری، آرمینیوس. (۱۳۸۰). *تاریخ بخارا*. (سید محمد روحانی، مترجم). تهران: سروش.

Latin Resources

Allworth, Edward. (1967). *Central Asia: A Century of Russian Rule*. New York &
London.
Becker, Seymour. (1968). *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khe-
va, 1865-1924*. Cambridge: Harvard University Press.

- Boulger, Demetrius Charles. (1880). *Central Asian Portraits*. London.
- Burnaby, Frederick. (1876). *A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia*. London.
- Rawlinson, Henry. (1875). *England and Russia in the East*. London.
- Schuyler, Eugene. (1966). *Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja*. Vol 1. London.

English translation of references

Manuscripts

- Bagha Khajeh, Mohammad ibn Ghazi. (n.d.). “*Montaxab-e tārix-e amirān-e Manqīt-e Boxārā*” (Selection from the history of the Manghit Emirs of Bukhara) (Manuscript). Anstito Šarq-šenāsi-ye Tājikestān (Institute of Oriental Studies of Tajikistan), Accession no. 1329. [In Persian]
- Eyni, Sadr Al-Din. (1923). “*Tārix-e amirān-e Mānqītiye-ye Boxārā*” (History of the Manghit Emirs of Bukhara) (Lithograph). Estālinābād. [In Persian]
- Mosharraf Bokharayi, Alem Khajeh. (n.d.). “*Tārix-e amirān-e Mānqīt-e Boxārā*” (History of the Manghit Emirs of Bukhara). [Manuscript]. Anstito Šarq-šenāsi-ye Tājikestān (Institute of Oriental Studies of Tajikistan), Accession no. 2354. [In Persian]
- Sadr ibn Abd Al-Shakour, Mirza Mohammad Sharif. (n.d.). “*Tārix*” (History) (Manuscript). Anstito Šarq-šenāsi-ye Tājikestān (Institute of Oriental Studies of Tajikistan), Accession no. 230. [In Persian]
- Salim-Beik, Mirza ibn Mohammad Rahim. (n.d.). “*Tārix-e Salimī*” (Salimi History). [Manuscript]. Taškand, Accession no. 1602. [In Persian]
- Skrine, Francis Henry. (n.d.). “*Tārix-e Āsiyā-ye Vostā*” (The history of Central Asia) [manuscript]. Isfahan Public Library, Registration No. 11392. [In Persian]

Documents

- Vezārat-e Omur-e Xārejeh (Ministry of Foreign Affairs). (n.d.). “*Asnād-e Vezārat-e Omur-e Xārejeh*” (Documents of the Ministry of Foreign Affairs). Carton 5,

Documents 253 & 401; Carton 6, Document 173; Carton 5, Document Number 96; Carton 5, Document Number 84; Carton 9, Document Number 93; Carton 6, Document Number 133; Carton 6, Document Number 246; Carton 2, Document Number 225. [In Persian]

Books

- Allworth, Edward. (1967). *Central Asia: A Century of Russian Rule*. New York & London.
- Allworth, Edward. (1967). *Central Asia, A Century Russia Rule*. New York & London.
- Becker, Seymour. (1968). *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Becker, Seymour. (1968). *Russias protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865–1924*. Harvard University Press.
- Boulger, Demetrius Charles. (1880). *Central Asian Portraits*. London.
- Burnaby, Frederick. (1876). *A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia*. London.
- Ghafurov, Babajan. (1997). “*Tājikān*” (Tajiks). Dušanbeh: Mo’assese-ye Entašārāti-ye ‘Erfān (Erfan Publishing Institute). [In Persian]
- Le Strange, Guy. (1393/2014). “*Joqrāfiyā-ye tārixi-ye sarzamin-hā-ye xalāfat-e šarqi*” (The historical geography of the eastern caliphates). Translated by Mahmoud Erfan. Tehrān: Šerkāt-e Entašārāt-e ‘Elmi va Farhangi (Elmi Farhangi Publishing Company). [In Persian]
- Makhdoum Danesh, Ahmad. (1960). “*Resāleh yā moxtašari az tārix-e saltanat-e Xāndān-e Mānqitiye*” (A treatise or a summary of the history of the reign of the Manghit dynasty). Edited by Abdolghani Mirzayev. Estālinābād: Nāšriyāt-e Dowlati-ye Tājikestān (Tajikistan State Publications). [In Persian]
- Molla Mohammad Saleh. (n.d.). “*Tārix-e jadīd-e Tāškand*” (New history of Tashkent). [Manuscript]. Tashkent Manuscript Collection, Accession no. 72011. [In Persian]
- Pashino. (1372/1993). “*Safar-nāme-ye Torkestān*” (Travelogue of Turkestan). Translated by Madros Davud Khanf. Edited by Jamshid Kianfar. Tehrān: Mo’assese-ye

Motāle'āt va Taḥqīqāt-e Farhangi (The Institute for Cultural and Historical Studies). [In Persian]

Rawlinson, Henry. (1875). *England and Russia in the East*. London.

Schuyler, Eugene. (1966). *Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja*. London.

Schuyler, Eugene. (1966). *Turkistan: Notes of a Journey in Russia Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja*. London.

Vambéry, Arminius. (1380/2001). *“Tārix-e Boxārā”* (History of Bukhara). Translated by Seyyed Mohammad Rowḥani. Tehrān: Soruṣ. [In Persian]

